

IV. ASPEKTY PRAGMATYCZNE LINGWISTYKI KULTUROWEJ I EDUKACYJNEJ

Jan Kida

Teoria językoznawcza a nauka o literaturze

1. Komunikacja językowa a literatura

Lingwistyka i literaturoznawstwo to dwie bardzo ważne dziedziny wiedzy humanistycznej, między którymi dostrzega się związki i zależności, stanowiące przedmiot badań lingwistów i literaturoznawców w Polsce i za granicą, o czym świadczą liczne publikacje naukowe. Językoznawstwo strukturalne, matematyczne, kulturowe, funkcjonalne i komunikacyjne posiada odpowiednie narzędzia, które mogą być stosowane zarówno w badaniach lingwistycznych, jak i literaturoznawczych.

Pojęcie komunikacji językowej zostało obecnie poszerzone i przeniesione na inne znaki kultury. W związku z tym wprowadzono pojęcia i nazwy w rodzaju: *komunikacja literacka, komunikacja filmowa, komunikacja teatralna, komunikacja muzyczna, komunikacja plastyczna; komunikacja audytywna, komunikacja wizualna i komunikacja audiowizualna*. Obok komunikatu językowego pojawił się w naukach humanistycznych termin *komunikat artystyczny*, obejmujący wszystkie dzieła literatury i sztuki.

Za autora terminu *komunikacja językowa* uznaje się Allana Gardinera, który wyraźnie oddzielał problematykę wypowiedzi językowej od problematyki języka. W jego ujęciu słowo jest jednostką języka (*unit of language*), a wypowiedzenie jednostką mowy (*unit of speech*). Akt komunikacji mówionej określił jako rodzaj mikrodramatu, który zawsze rozgrywa się w pewnej sytuacji i między jakimiś osobami¹.

Wybitny językoznawca Roman Jakobson opracował powszechnie znany schemat językowego porozumiewania się, obejmujący sześć składników: nadawcę, odbiorcę, komunikat, kod, kontakt i kontekst. Każdy z nich determinuje inną funkcję języka i komunikacji². Język jest najdoskonalszym środkiem komunikacji międzyludzkiej,

¹ A. Gardiner, *The Theory of Speech and Language*, Oxford 1932, s. 181.

² R. Jakobson, *Poetyka w świetle językoznawstwa*, „Pamiętnik Literacki” XLIII (1960), z. 2, s. 431.

ponieważ może wyrazić myśli, przeżycia człowieka i również oddziaływać na odbiorców komunikatów. Materialnym nośnikiem znaku językowego jest zespół fonemów i morfemów, a jego znaczenie słownikowe kształtuje budowa gramatyczna.

Strukturaliści i przedstawiciele lingwistyki funkcjonalnej badali nie tylko fonologię, morfologię i leksykę, lecz także składnię, którą wiązali z teorią komunikacji. Problematyce komunikacji literackiej wiele uwagi poświęcili w swoich badaniach i naukowych pracach Bożena Chrzastowska³, Janusz Lalewicz⁴, a także inni literaturoznawcy i lingwiści. Komunikacja literacka – odmiennie niż naukowa – realizuje się w języku potocznym, gdy dotyczy konkretnych osób, rzeczy i zjawisk, jednakże utwory beletrystyczne są przeznaczone do interpretacji metaforycznej. W dziełach sztuki słowa dostrzegamy trzy poziomy znaków: znaki języka naturalnego, znaki literackie w postaci tropów stylistycznych: przenośni, porównań, epitetów, archaizmów, neologizmów, które stanowią dodatkową organizację języka, czyniąc dzieło komunikatem literackim (artystycznym), oraz znaki kulturowe, obejmujące nawiązania i odwołania do wybitnych dzieł literackich przeszłości, arcydzieł sztuki malarzkiej, muzycznej, architektonicznej czy do mitologii i Biblii. Literatura jest zatem systemem nadbudowanym na języku naturalnym i swoiście ukształtowanym w dziele literackim. Komunikacja literacka jest procesem, jaki zachodzi między nadawcą a odbiorcą dzieła beletrystycznego. W akcie tej komunikacji nadana przez autora informacja jest dekodowana przez czytelnika.

Nawiązania do dziedzictwa kulturalnego antyku czy epok późniejszych można wyraźnie dostrzec w twórczości beletrystycznej minionych okresów historycznoliterackich, jak i doby współczesnej. Klasycznymi przykładami tego zjawiska mogą być: *Quo vadis* Henryka Sienkiewicza i niektóre tytuły utworów Stefana Żeromskiego, jak: *Cokolwiek się zdarzy, niech uderza we mnie* (z *Edypa króla* Sofoklesa) czy *Ponad śnieg bielszym się stanę* (50. psalm Dawida). Nie tylko utwory Żeromskiego, lecz także innych pisarzy dowodzą, że tytuły mają nie tylko charakter informacyjny, ale są też środkiem interpretacji o charakterze emotywno-oceniającym. Mają nierzadko znaczenie symboliczne i wieloznaczne konotacje⁵. Nawiązania, odniesienia, a nawet kontynuacje kulturowej, artystycznej tradycji minionych wieków znajdujemy w polskiej literaturze współczesnej.

Dla dokonania naukowej analizy i interpretacji wielu utworów współczesnej literatury polskiej pod względem tematyki, stylu i wartości artystycznych istotne znaczenie ma wydobycie i ukazanie wszelkich jej odniesień do tradycji. Do Biblii i antyku nawiązują współcześni poeci polscy – podobnie jak ich poprzednicy – C. Miłosz *Dolina Issy*, T. Nowak *Diabły*, J. Harasymowicz *Madonny polskie*, Z. Herbert *Jaskinia filozofów*, T. Gajcy *Homer i Orchidea* oraz pisarze: J. Andrzejewski *Prometeusz*, J. Parandowski *Mitologia*, *Dysk olimpijski*. Wielu współczesnych twórców sięga nadto do tradycji kultury średniowiecznej: J. Harasymowicz

³ B. Chrzastowska, S. Wysłouch, *Poetyka stosowana*, Warszawa 1987, s. 20–24.

⁴ J. Lalewicz, *Komunikacja językowa i literatura*, Wrocław 1975, s. 6–8.

⁵ H. Markiewicz, *Tytuły Żeromskiego*, „Prace Polonistyczne” Seria XX (1964), Łódź 1965, s. 187–192.

Mit o świętym Jerzym, K.I. Gałczyński *Wit Stwosz*; kultury renesansowej: M. Jastrun *Poeta i dworzanin*, A. Maliszewski *Droga do Czarnolasu*; barokowej: K. Pruszyński *Trzyście opowieści*, W. Gombrowicz *Trans-Atlantyk*; romantycznej: T. Konwicki *Kompleks polski*, M. Kuncewiczowa *Leśnik*; modernistycznej: C. Miłosz *Traktat poetycki*, T. Różewicz *Białe małżeństwo*⁶.

Od dłuższego czasu w badaniach językoznawczych, a także literackich wiele uwagi poświęca się analizie słownictwa o zabarwieniu emocjonalnym: melioratywnym i pejoratywnym, konotacjom, metaforom, epitetom, porównaniom, parafrazom, hiperbolizacji, ekstensyfikacji, symbolice, synonimice, antonimii, słowom kluczom i wyrazom tematycznym.

Literacki komunikat na gruncie semiologii (semiotyki) funkcjonuje w społeczeństwie jako znak obok innych znaków kultury: teatru, filmu, malarstwa, muzyki.

2. Problematyka semiotyczna

Prowadzone badania o charakterze teoretycznym i materiałowym zmierzają do wypracowania szerokiego rozumienia pojęcia semiotyki kultury, obejmującego nie tylko znaki językowe, lecz także inne znaki kultury, które przekazują określone treści i wartości oraz komunikują niezależnie od materiału, z jakiego struktury te są zbudowane. We współczesnej kulturze istnieje wyraźna tendencja integracji literatury z jej pokrewnymi sztukami: teatrem, filmem, muzyką, plastyką. To zjawisko kulturowe określa się też mianem *przekładu intersemiotycznego*, polegającego na przekodowaniu dzieła jednej kategorii znaków na inne z zachowaniem tej samej wartości estetycznej. Każda zatem adaptacja komunikatu literackiego na inny komunikat artystyczny jest właśnie tego rodzaju przekładem. Kino, telewizja, radio, teatr z jednej strony przejmują funkcje poznawcze literatury, z drugiej zaś ją upowszechniają, a często proponują nową interpretację. Wzajemnie na siebie oddziałują i wspólnie tworzą współczesną kulturę, wychowującą młodego człowieka o nowej wrażliwości, upodobaniach i estetycznym smaku. We współczesnej kulturze zostało poszerzone pojęcie komunikacji w odniesieniu do innych dziedzin humanistycznych. Dlatego obok komunikacji językowej funkcjonuje również termin: *komunikacja literacka, teatralna, filmowa, muzyczna, plastyczna, telewizyjna*, a ponadto *komunikacja audytywne (radiowa), wizualna i audiowizualna*. W takim ujęciu każde dzieło sztuki, które ma charakter semantyczny, jest komunikatem artystycznym. Z tego więc względu w naukach humanistycznych rozszerzono pojęcie tekstu na każdy całościowy komunikat. Tekst kultury odnosi się do wszelkich przekazów artystycznych⁷. Zainteresowania semiotyków skierowały się ku budowie metajęzyka, który ma służyć opisowi wszystkich systemów kultury. Omawiana tu problematyka integracji

⁶ T. Wójcik, *Literatura polska XX wieku. Terminy i zagadnienia*, Warszawa 1996; por. też: S. Burkot, *Literatura polska w latach 1986–1996*, Warszawa 1996.

⁷ S. Żółkiewski, *Teksty kultury*, Warszawa 1988, s. 303.

różnych dziedzin wiedzy humanistycznej oraz systemów komunikacyjnych ma istotne znaczenie dla badań naukowych, rozwoju kultury, szkolnej edukacji i akademickiego dyskursu.

W centrum zainteresowania lingwistyki edukacyjnej znalazła się problematyka *parafrazowania interkodowego*, rozpatrywanego w szerszej perspektywie semiotycznej wzajemnych relacji zróżnicowanych tekstów kultury⁸. Dynamika literatury wykazuje liczne i ściśle powiązania z pokrewnymi jej dziedzinami sztuki, czego dowodzą m.in. takie pojęcia i nazwy, jak: *renesans*, *barok*, *romantyzm*. Językoznawcy, semiotycy i stylistycy dostrzegają potrzebę tworzenia wspólnego języka opisu wszystkich zjawisk z zakresu kultury jednocześnie, wskazując powiązania między nimi i pełnione funkcje⁹. Niektórzy badacze uważają, że podstawy semiotyki (semilogii) lingwistycznej stworzył wybitny językoznawca szwajcarski, ojciec strukturalizmu europejskiego, Ferdinand de Saussure¹⁰.

W badaniach literackich kluczowe znaczenie ma rozpoznawanie relacji między semantyką języka a semantyką wypowiedzi. Do badań nad komunikacją literacką i artystyczną wprowadzono pojęcie konotacji rozumianej w lingwistyce jako naddatek znaczeniowy w stosunku do podstawowego referencyjnego znaczenia wyrazu. Autorka artykułu omawia następujące kategorie znaczeń¹¹:

- znaczenie strukturalne polega na czysto lingwistycznych relacjach między-znakowych;
- znaczenie referencyjne polega na relacji między znakiem a przedmiotem;
- znaczenie pragmatyczne polega na relacji między znakiem a posługującymi się nim w akcie komunikacji nadawcą i odbiorcą;
- znaczenie metajęzykowe polega na relacji między znakiem występującym w supozycji materialnej a tym samym znakiem występującym w supozycji zwykłej.

Konotacja, ujawniająca nadwyżkę semantyczną w języku poezji i artystycznej prozy, wywodzi się z literatury i ma zastosowanie w badaniach literackich. Jest ważnym problemem rozważań nad literaturą i sztuką. Zajmujący się problematyką konotacji i komunikacji literackiej Michał Głowiński wyróżnia siedem stylów odbioru literatury pięknej: *mityczny*; *alegoryczny*; *symboliczny*; *instrumentalny*; *mimetyczny*; *ekspresywny*; *estetyzujący*¹².

⁸ Por. J. Ozdźwiński, *Kontekst kulturowy w opisie leksykologicznym (w poszukiwaniu wspólnego kodu)*, „Przegląd Humanistyczny” 1998, nr 7, s. 11–24.

⁹ *Semiotyka i struktura tekstu*, praca zbiorowa pod red. M.R. Mayenowej, Warszawa–Kraków–Wrocław–Gdańsk 1973, s. 78.

¹⁰ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris–Lausanne 1916 [tłum. K. Kasprzyk: *Kurs językoznawstwa ogólnego*, Warszawa 1961].

¹¹ A. Okopień-Sławińska, *Problemy semantyki wypowiedzi: o postaciach znaczenia*, [w:] *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, pod red. H. Markiewicza i J. Sławińskiego, Kraków 1976, s. 296–297.

¹² M. Głowiński, *Style odbioru. Szkice o komunikacji literackiej*, Kraków 1977, s. 126–137; idem, *Odbiór, konotacje, styl*, [w:] *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, pod red. M. Czerwieńskiej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

Semiotyka (semiologia) to ogólna nauka o znakach zajmująca się problemem typologii różnych postaci i odmian znaków, ich istotą i rolą, jaką pełnią w procesie porozumiewania się ludzi. Może ona korzystać z językoznawstwa tekstowego. Stała się jednym z ważniejszych kontekstów literaturoznawstwa¹³.

3. Stylistyka jako dyscyplina naukowa

W źródłach naukowych można znaleźć różne definicje stylistyki jako gałęzi wiedzy humanistycznej. Jedna z nich stwierdza, że jest to dyscyplina językoznawcza związana z nauką o literaturze, zajmująca się wartością emocjonalno-wyobrażeniową znaków mowy ludzkiej, doбором wariantów stylistycznych, systematyzacją i interpretacją stylów ekspresji językowej¹⁴.

„Stylistyka jest dyscypliną z pogranicza nauki o literaturze i językoznawstwa, zajmującą się opisem, analizą porównawczą, interpretacją stylów językowych”¹⁵. W pracach lingwistycznych i teoretycznoliterackich podkreśla się związek stylistyki z językoznawstwem, gdyż stylistyka zarówno jednego języka, jak i stylistyka porównawcza czy ogólna jest częścią lingwistyki¹⁶.

Zarówno w poetyce, jak i stylistyce R. Jakobson dostrzega dyscyplinę językoznawczą. Wychodzi on bowiem z założenia, że poetyka jest częścią lingwistyki, gdyż rozpatruje problemy językowe, a lingwistyka jest ogólną wiedzą o strukturze języka, zatem poetyka może być rozpatrywana jako integralna część lingwistyki¹⁷. Przedstawiciel praskiego strukturalizmu zakłada, że literaturoznawstwo, szczególnie poetyka, składa się z dwu serii problemów: z *synchronii* i *diachronii*. Synchronia, która opisuje twórczość literacką danego okresu historycznego, obejmuje też część tradycji, jaka jeszcze funkcjonuje w danej epoce albo została w niej przywrócona do życia. Oddziaływanie klasycznej tradycji literackiej stanowi ważny problem synchronicznych badań teoretycznoliterackich. Dodajmy nadto, że w ujęciu Jakobsona analiza wierszy mieści się całkowicie w kompetencjach poetyki, którą uważa ów lingwista za część językoznawstwa, ponieważ rozpatruje ona funkcję poetycką w stosunku do innych funkcji językowych.

Znany literaturoznawca Henryk Markiewicz stwierdza, że pojęcie stylu wywodzi się ze starożytnej retoryki i wówczas oznaczało sposób pisania. Pojęcie stylu odnosi się nie tylko do wypowiedzi jednostkowych czy zbiorowych, lecz także do

¹³ H. Markiewicz, *Literatura w świetle semiotyki (na marginesie prac Jurija Łotmana)*, [w:] *Konteksty nauki o literaturze*, pod red. M. Czermińskiej, Wrocław 1973.

¹⁴ *Leksykon PWN*, pod red. A. Karwowskiego, Warszawa 1972.

¹⁵ *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. I-III, Warszawa 1972.

¹⁶ R. Wellek, *Pojęcia i problemy nauki o literaturze*, wybrał i przedmową poprzedził H. Markiewicz, Warszawa 1979, s. 43–45.

¹⁷ R. Jakobson, op. cit., s. 431.

zjawisk literatury i sztuki, czyli różnych dziedzin kultury¹⁸. Styl artystyczny należy do najwcześniejszych odmian języka polskiego, gdyż pojawia się już w okresie powstania liryki średniowiecznej¹⁹.

W analizie leksykalno-stylistycznej zastosowano metodę pól semantycznych, czego dowodzą prace autorów zagranicznych: J. Triera²⁰ i W. Porziga²¹ oraz polskich: D. Buttler²², W. Pisarka²³, W. Miodunki²⁴ i innych.

Badania stylistyczne mają w chwili obecnej szeroki zakres. Językoznawstwo bowiem jest wykorzystywane jako narzędzie do odkrywania i opisu stylów. Przykładem tego mogą być prace Erika Enkvista²⁵, Thomasa Sebeoka²⁶, Johna Searle'a²⁷. Autorzy omawiają w nich trzy główne problemy: lingwistyczną stylistykę, style językowe oraz akty mowy. Enkvist chciałby stworzyć ze stylistyki dyscyplinę autonomiczną na pograniczu językoznawstwa i nauki o literaturze.

Renée Wellek i Allan Warren²⁸ wyrażają pogląd, że nie można budować teorii stylistyki bez wszechstronnej podbudowy językoznawczej. Badacze języka i stylu muszą zatem dobrze znać takie dziedziny lingwistyki, jak: fonetyka, fonemika, morfologia, leksykologia, składnia i semantyka. Stylistyka jako samodzielna nauka rozwinęła się z retoryki w XIX stuleciu i znalazła swe teoretyczne podstawy w językoznawstwie, a w początkach XX wieku ukształtowała się jako dziedzina językoznawstwa. W teoretycznych rozważaniach wyróżnia się *stylistykę językoznawczą*, która bada style funkcjonalne języka, i *literacką* zajmującą się stylem artystycznym, realizowanym przez indywidualny styl autora, styl dzieła literackiego lub styl epoki²⁹.

¹⁸ H. Markiewicz, *Główne problemy wiedzy o literaturze*, Kraków 1980, s. 95; idem, *Przekroje i zbliżenia dawne i nowe. Rozprawy i szkice z wiedzy o literaturze*, Warszawa 1976.

¹⁹ M. Balowski, *Językoznawcze badania nad polskim stylem artystycznym* [w:] *Systematyzacja pojęć w stylistyce*, redakcja naukowa S. Gajda, Opole 1992, s. 111–140.

²⁰ J. Trier, *Der deutsche Wortschatz in Sinnbezirk des Verstande*, Heidelberg 1931.

²¹ W. Porzig, *Das Wunder der Sprache*, Bern 1950.

²² D. Buttler, *Koncepcja pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny” IX, nr 2, s. 41–59; eadem, *Miejsce języka potocznego wśród odmian współczesnej polszczyzny*, [w:] *Język literacki i jego warianty*, pod red. S. Urbańczyka, Warszawa 1982, s. 27.

²³ W. Pisarek, *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki” LVIII (1967) z. 2, s. 493–516.

²⁴ W. Miodunka, *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Warszawa–Kraków 1980.

²⁵ E. Enkvist, *Linguistic Stylistics*, Hague, 1973.

²⁶ T. Sebeok, *Style in Language*, Cambridge Mass, 1960.

²⁷ J. Searle, *Speech Acts*, London 1960.

²⁸ R. Wellek, A. Warren, *Teoria literatury*, Warszawa 1970, s. 231.

²⁹ A. Martinet, *Podstawy lingwistyki funkcjonalnej*, Warszawa 1970; por. T. Skubalanka, *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego*, Lublin 1991, s. 10; eadem, *O stylu poetyckim i innych stylach*, Lublin 1995; *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Stawińskiego, Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 428.

Niektórzy językoznawcy traktują stylistykę językoznawczą jako dziedzinę wiedzy z pogranicza językoznawstwa i literaturoznawstwa³⁰. Teresa Kostkiewiczowa wyraża pogląd, że metody badawcze w literaturoznawstwie winny być metodami lingwistycznej analizy wypowiedzi. W akcie komunikacji literackiej sztuka słowa jest ośrodkiem, deszyfratorem dyrektyw dekodowania, a tekst artystyczną *parole*, stanowiącą środek komunikacji między nadawcą a odbiorcą³¹.

We współczesnych badaniach wyróżnia się stylistykę języka (*stilistique de la langue*) i stylistykę mowy (*stylistique de la parole*)³².

4. Językoznawstwo tekstowe

Teoria tekstu jest nową dziedziną językoznawstwa określanego jako „lingwistyka tekstu” (wypowiedzi), „nauka o tekście”, „tekstologia”, „tekstologia lingwistyczna”³³. Lingwiści, semiotycy, badacze literatury i kultury wyróżniają kilka postaci tekstu: tekst językowy, rytualny, widowiskowy, np. teatralny czy filmowy³⁴. Z punktu widzenia literaturoznawstwa takie poszerzenie pojęcia tekstu Mayenowa uważa za uzasadnione i pożyteczne. Tekst literacki charakteryzuje niejednorodność systemów znakowych: tekst pisany, tekst folklorystyczny, znaki ikoniczne³⁵. Dlatego Mayenowa dostrzega potrzebę badań stylu w ramach semiotycznej kultury³⁶.

W nauce o literaturze pojęcie tekstu stało się podstawową kategorią. Badaniami nad strukturą tekstów oprócz lingwistyki i literaturoznawstwa są też zainteresowane inne dziedziny humanistyczne, jak: folklorystyka, psychologia, logika, antropologia oraz socjologia, która interesuje się głównie analizą konwersacji, językowej interakcji, zwanej też dyskursem.

W ujęciu Teresy Dobrzyńskiej – podobnie jak innych autorów prac naukowych na ten temat – tekst jest określanym jako uporządkowany zbiór wyrażań wzajemnie powiązanych spójnością linearną (strukturalną) i globalną. Jest więc całościowym komunikatem, który stanowi jeden globalny znak spełniający łącznie funkcję komunikatywną³⁷. Jego

³⁰ T. Skubalanka, *Historyczna stylistyka języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 9; H. Kurkowska, S. Skorupka, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa 1959.

³¹ T. Kostkiewiczowa, *Problemy całościowej charakterystyki stylu pisarza*, [w:] *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, pod red. H. Markiewicza i J. Sławińskiego, Kraków 1976, s. 275–290.

³² L. Morawska, *Stylistyka statystyczna (na marginesie prac P. Guirauda)*, „Kwartalnik Neofilologiczny” 1959, nr 6, s. 53.

³³ T. Dobrzyńska, *Tekst*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego, Wrocław 1993, s. 303.

³⁴ *Semiotyka i struktura tekstu...*, s. 57.

³⁵ *Ibidem*, s. 6.

³⁶ M.R. Mayenowa, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 375.

³⁷ T. Dobrzyńska, *op. cit.*, s. 284.

podstawowym składnikiem jest zdanie (wypowiedzenie). Badanie w tekstologii różnych kategorii zdań i ich wykładników może przyczynić się do charakterystyki stylistycznej odmian gatunkowych tekstów. Bardzo ważnym składnikiem tekstu werbalnego jest *metatekst*, którego temat stanowi sam tekst. Składnikami metatekstu są wstępy i zakończenia, które kompozycyjnie delimitują tekst. Metatekst odautorski w dziele literackim informuje o problematyce danego utworu, o jego gatunku bądź stylu.

Funkcję metatekstową mogą pełnić także tytuły tekstów literackich. Na problem ten zwrócił uwagę Henryk Markiewicz, który na przykładzie utworów Żeromskiego stwierdził, że kompozycyjna funkcja tytułu jest sprawą inwencji twórczej autora, a także zwierciadłem epoki i wyznawanej ideologii pisarza. Tytuły występują często w postaci godła, tj. imienia i nazwiska głównego bohatera książki, jak np.: *Sulkowski*, *Doktor Piotr* czy *Pan Wołodyjowski* Sienkiewicza; pospolitego rzeczownika określającego wprost lub metaforycznie bohatera: *Silaczka*, *Poganin*. Tytuły te stanowią ważną i integralną część utworu, podobnie jak tytuły *Przedwiośnie* i *Popioły* metaforycznie ogarniają całą rzeczywistość³⁸.

Pełniące funkcję metatekstową tytuły utworów literackich pozwalają identyfikować dany tekst, stanowią rodzaj komentarza do treści komunikatu, a to pozwala dokładniej określić formę gatunku. Badania tekstologiczne mają znaczenie dla poetyki, stylistyki i genologii literaturoznawczej. W opinii T. Dobrzyńskiej stylistyka musi być zbudowana na fundamencie teorii tekstu i analizie ogólnych zjawisk mownych³⁹.

W rozważaniach Jana Mazura tekstologia bada strukturę tekstu i ma charakter opisowy, natomiast stylistyka jest dyscypliną badającą funkcję tej struktury i ma charakter interpretacyjno-wartościujący⁴⁰.

Autorzy *Wstępu do lingwistyki tekstu* wyróżniają następujące podstawowe kryteria tekstowości: spójność, koherencję, intencjonalność, akceptabilność – ze względu na nastawienie odbiorcy tekstu komunikacji oraz sytuacyjność i intertekstowość – ze względu na szersze uwarunkowania pragmatyczne wypowiedzi⁴¹.

Wymienione kryteria funkcjonują jako konstytutywne zasady komunikacji tekstowej. Zagadnienia struktury tekstu i semantyki języka naturalnego na gruncie współczesnego językoznawstwa interesują dyscypliny naukowe, które zajmują się komunikacją językową.

³⁸ H. Markiewicz, *Tytuły Żeromskiego*, Łódź 1965, s. 188–189.

³⁹ T. Dobrzyńska, op. cit., s. 288–300.

⁴⁰ J. Mazur, *Styl i tekst w aspekcie pragmatycznym*, „Socjolingwistyka” 1990, z. 9, s. 83–85.

⁴¹ M. de Beaugrande, U.W. Dressler, *Wstęp do lingwistyki tekstu*, tłum. A. Szwedek, Warszawa 1990, s. 19–32.

5. Znaczenie lingwistyki statystycznej dla badań literaturoznawczych

Wśród badaczy języka i stylu przeważa pogląd, że styl jest wynikiem doboru środków językowo-stylistycznych charakterystycznych dla danego autora lub jego utworu, korpusu tekstów pisarza, gatunków i rodzajów literackich, prądu literackiego bądź epoki literackiej.

Janusz Sławiński charakteryzuje styl jako „sposób ukształtowania wypowiedzi polegający na określonym wyborze, interpretacji i konstrukcji materiału językowego – ze względu na cel przyświecający mówiącemu”⁴². W ujęciu Teresy Skubalanki funkcjonalny styl językowy realizuje się za pośrednictwem jednostek języka w tekście, ale nie wszystkie składniki tekstu są składnikami nacechowanymi stylistycznie, choć wszystkie składniki stylu są składnikami tekstu⁴³.

Rozpatrując wzajemną relację między językiem a stylem, Aleksander Wilkoń stwierdza, że językiem tekstu jest całokształt znaków i form językowych funkcjonujących w utworze literackim, natomiast stylem nazywa zespół form, które są nacechowane z powodu wyboru, kombinacji i transformacji. O powstaniu stylu decyduje nasilenie jednej z wielu różnych funkcji języka⁴⁴. Według Stanisława Gajdy „styl to humanistyczna struktura tekstu, to najpierw sposób widzenia świata, a potem obróbka tworzywa”. Autor wyróżnia stylistykę języka (z czego jest zrobiony tekst) i stylistykę tekstu (jak zrobiony jest tekst)⁴⁵. Autor ten wzbogacił również stylistykę o nowe pojęcia i terminy, jak: *idiolet* – język osobniczy pisarza, a także indywidualny język postaci literackich; *idiostyl* – styl tekstów jednego autora; *subidiostyle* funkcyjne i gatunkowe składające się na *idiostyl* oraz *idiosystem*⁴⁶.

W nowszych badaniach językoznawczych wiele uwagi poświęcono odmianom stylistycznym języka polskiego, czyli stylowi artystycznemu, naukowemu, potocznemu, publicystycznemu, administracyjnemu⁴⁷. Ukazały się nadto prace z zakresu praktycznej stylistyki zawierające informacje normatywne, dotyczące poprawnego posługiwania się środkami językowo-stylistycznymi, np. Feliksa i Ewy Przyłubskich⁴⁸, Piotra i Anny Wierzbickich⁴⁹, Jana Miodka⁵⁰ oraz innych autorów.

⁴² *Słownik terminów literackich...*, s. 422.

⁴³ T. Skubalanka, *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego...*, s. 14; eadem, *Założenia analizy stylistycznej*, [w:] *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa...*, s. 261; *O stylu poetyckim i innych stylach języka*, Lublin 1995.

⁴⁴ A. Wilkoń, *Język a styl tekstu literackiego*, [w:] *Język artystyczny*, t. 1, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1978, s. 12–20; idem, *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Studia nad tekstem*, „Prace Językoznawcze”, Kraków 1976, z. 50; *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1987.

⁴⁵ S. Gajda, *Styl jako humanistyczna struktura tekstu*, „Z polskich studiów slawistycznych”. Seria VI, t. 2.

⁴⁶ S. Gajda, *O pojęciu idiostylu*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, pod red. J. Brzezińskiego, Zielona Góra 1988, s. 25–33.

⁴⁷ *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku...*, t. 2.

⁴⁸ F. i E. Przyłubscy, *Język polski na co dzień*, Warszawa 1966.

⁴⁹ A. i P. Wierzbiccy, *Praktyczna stylistyka*, Warszawa 1968.

W badaniach językowych, stylistycznych i literaturoznawczych stosuje się od pewnego czasu metody matematyczne. Statystyka lingwistyczna jest dziedziną językoznawstwa stosowanego⁵¹. W analizach literaturoznawczych aparatura statystyczna odgrywa dużą rolę⁵². Metody badań ilościowych obejmują takie dziedziny, jak: fonetyka, leksyka, metryka i wersyfikacja. Językoznawcy podjęli badania statystyczne w odniesieniu do semantyki leksykalnej, a za ich prekursora uważa się powszechnie Georga Kingsleya Zipfa⁵³. Dzięki badaniom ilościowym językoznawstwo stało się wiedzą ścisłą, a statystyka leksykalna jest najbardziej rozwiniętym działem językoznawstwa stosowanego. Już dawno temu wykorzystano ją do badań słownictwa Biblii.

Nową subdyscypliną językoznawczą, która posługuje się statystyką leksykalną jest *glottochronologia*, badająca stopień pokrewieństwa języków metoda porównawczą ich zasobów słownikowych. Uzyskane wyniki badań statystycznych mogą służyć językoznawstwu historyczno-porównawczemu⁵⁴.

Prace omawiające stosowanie metod ilościowych w badaniach lingwistycznych i literaturoznawczych dzieli się na: prace teoretyczne; opracowania zawierające listy frekwencyjne wyrazów; monografie statystyczno-leksykalne utworów; rozprawy poświęcone słowom – kluczom oraz ich funkcjom⁵⁵. Badania statystyczne w odniesieniu do tekstów literackich mimo zastrzeżeń niektórych językoznawców są kontynuowane, a dotyczą głównie słów – kluczy (*mots clefs*), charakterystycznych dla danego tekstu, autora, stylu oraz wyrazów tematycznych (*mots thèmes*) – wyrazów niegramatycznych, które mają najwyższą częstość w tekstach danego stylu⁵⁶.

Badania prawidłowości statystycznych w zakresie semantyki leksykalnej są kontynuowane w lingwistyce kwantytatywnej⁵⁷. Badacze polscy i zagraniczni: językoznawcy, stylistycy, literaturoznawcy, a także literaci dostrzegają potrzebę stosowania metod statystycznych w badaniach języka i stylu dzieł literatury. Znany lingwista Pierre Guiraud zastosował statystykę językoznawczą do analizy słów kluczy i słów tematycznych poetyckiego języka symbolistów francuskich⁵⁸. Na gruncie polskim zaczęto stosować metody ilościowe zarówno do badań poezji, jak i prozy,

⁵⁰ J. Miodek, *Rzecz o języku. Szkice o współczesnej polszczyźnie*, Wrocław 1983.

⁵¹ Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa 1968, s. 336; por. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, pod red. K. Polańskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993.

⁵² M.R. Mayenowa, *Możliwości i niebezpieczeństwa metod matematycznych w poetyce*, [w:] *Poetyka i matematyka*, praca zbiorowa pod red. M.R. Mayenowej, Warszawa 1965, s. 5–16.

⁵³ G.K. Zipf, *Human Behaviour and the Principle of Least Effort*, Cambridge, Mass. 1949.

⁵⁴ J. Sambor, *Badania statystyczne nad słownictwem (na materiale „Pana Tadeusza”)*, Wrocław 1969, s. 25.

⁵⁵ E. Stachurski, *Słowa–klucze polskiej epiki romantycznej*, Kraków 1998, s. 11; idem, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów. Badania statystyczne*, Kraków 1989.

⁵⁶ J. Sambor, *Język polski w świetle statystyki*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku...*, t. 2, §. 496.

⁵⁷ J. Sambor, *Lingwistyka kwantytatywna. Stan badań i perspektywy rozwoju*, Biuletyn PTJ, 1988.

⁵⁸ P. Guiraud, *Langage et versification d'après l'oeuvre de Paul Valéry*, Paris 1959.

czego dowodzą liczne prace takich autorów, jak: K. Budzyk⁵⁹, W. Kuraszkiewicz⁶⁰, M. Zarębina⁶¹, J. Sambor⁶², T. Smólkowa⁶³, M.R. Mayenowa⁶⁴, K. Radzimowska⁶⁵, M. Kniaginina⁶⁶, E. Rudnicka-Fira⁶⁷, M. Zembaty-Michałkova⁶⁸, E. Engelking-Teleżyńska⁶⁹, L. Pszczołowska⁷⁰, E. Stachurski⁷¹, A. Wierzbicka⁷², J. Kida⁷³, J. Woronczak⁷⁴ i inni.

Przytoczone prace wielu autorów świadczą dobitnie, że problematyka stylistyki kwantytatywnej jest obecna w nauce o literaturze. Wynika z nich, że metody matematyczne mają zastosowanie nie tylko w lingwistyce, lecz także w literaturoznawstwie, poetyce, stylistyce i wersologii. W XX wieku doszło do zbliżenia poetyki i językoznawstwa funkcjonalnego. Zdaniem J. Lévy'ego istnieje możliwość zastosowania teorii informacji, trzeciego składnika językoznawstwa matematycznego, do badań w prozodii. Wiedza o wierszu w XX stuleciu wiąże się z lingwistyką, ponieważ idzie drogami jej metodologicznego rozwoju⁷⁵. Wśród stylów współczesnej

⁵⁹ K. Budzyk, *Lingwistyka statystyczna a zadania wiedzy o stylu i wierszu*, „Przegląd Humanistyczny” 1959, z. 3, s. 34-35.

⁶⁰ W. Kuraszkiewicz, *Obfitość słownictwa w kilku dużych tekstach polskich („Postylla”, „Wizerunek”, „Worek Judaszów”, „Pan Tadeusz”, „Beniowski”, „Lalka”, „Popioły”, „Kwiaty polskie”)*, „Studia Polonistyczne” IV. Poznań 1973, s. 45-63.

⁶¹ M. Zarębina, *Wyrazy obce w „Panu Tadeuszu”*, Wrocław 1977.

⁶² J. Sambor, *Badania statystyczne nad słownictwem...*

⁶³ T. Smólkowa, *Słownictwo i fleksja „Lalki”*. *Badania statystyczne*, Wrocław 1974.

⁶⁴ M.R. Mayenowa, *Możliwości i niebezpieczeństwa metod statystycznych*, [w:] *Poetyka i matematyka*, Warszawa 1965.

⁶⁵ K. Radzimowska, *Stylistyka w ujęciu statystycznym*, „Poradnik Językowy” 1970, z. 1, s. 29-35.

⁶⁶ M. Kniaginina, *Próba zastosowania metod statystycznych w badaniach stylistyczno-składniowych*, „Język Polski” 1962, z. 2.

⁶⁷ E. Rudnicka-Fira, *Słownictwo „Dziadów” A. Mickiewicza w świetle analizy statystycznej*, Kraków 1968.

⁶⁸ M. Zembaty-Michałkova, *Problem badania stylu metodą statystyczną na przykładzie „Marii” Małczewskiego i „Wacława” Słowackiego*, Acta Universitatis Vratislaviensis. „Prace Literackie” t. 14, Wrocław 1972, s. 177-222.

⁶⁹ E. Engelking-Teleżyńska, *Z badań nad strukturą ilościową słownictwa „Vade-mecum” Cypriana Norwida*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, pod red. J. Brzezińskiego, Zielona Góra 1989, s. 99-110.

⁷⁰ L. Pszczołowska, *Długość wersu a budowa zdania*, [w:] *Poetyka i matematyka...*, s. 79-96.

⁷¹ E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów...*; idem, *Słowa-klucze polskiej epiki romantycznej...*

⁷² A. Wierzbicka, *Z zagadnień renesansowej sztuki prozy. Budowa zakończeń zdań*, [w:] *Poetyka i matematyka...*, s. 115-144.

⁷³ J. Kida, H. Synowiec, *Próba zastosowania metody statystycznej do analizy noweli Stefana Żeromskiego „O żołnierzu tułaczem” w szkole średniej*, Prace Dydaktyczne X, Katowice 1976.

⁷⁴ J. Woronczak, *Rytmika akcentowa sylabowca*, [w:] *Poetyka i matematyka...*, s. 72-78.

⁷⁵ J. Lévy, *W sprawie ścisłych metod analizy wiersza*, [w:] *Poetyka i matematyka...*, s. 23.

poezji polskiej językoznawcy wyróżnili nawet tzw. styl lingwistyczny w dwu odmianach: poezji rzeczy i poezji demaskatorskiej⁷⁶.

Rozpatrując zagadnienie analizy stylistycznej tekstów literackich w aspekcie lingwistycznym, M. Halliday pisał: „Stylistyka lingwistyczna polega na porównywaniu każdego tekstu z innymi tekstami tego samego autora i innych autorów w obrębie tego samego gatunku literackiego oraz innych gatunków”⁷⁷.

W artykule chodziło o ukazanie wpływu teorii lingwistycznej na badania i analizy literaturoznawcze oraz częściowo kulturoznawcze. Nie można było jednak zaprezentować pełnego dorobku polskiego i zagranicznego dotyczącego badań i analiz literackich: stylistyki, poetyki, metryki i wersologii z wykorzystaniem językoznawstwa matematycznego, funkcjonalnego, kulturowego i komunikacyjnego. Wielu językoznawców i literaturoznawców sądzi, że podjęte w tym kierunku badania winny być kontynuowane.

Linguistic theory and the study of literature

Abstract

The paper deals with influence of linguistic theories on literature and partly also culture theories. However, because of a great amount it was not possible to present the whole Polish and foreign output connected with stylistics, poetics, metrics, and versification theory with the use of mathematical, functional, cultural, and communicational linguistics. Studies of the matter should be continued.

⁷⁶ T. Skubalanka, *O stylu poetyckim i innych stylach języka...*, s. 160–162; por.: A. Wilkoń, *Typologia współczesnych stylów literackich*, cz. 1. *Styl poetyckie*, „Język artystyczny”, t. 8, pod red. A. Wilkonii, Katowice 1993, s. 14–22.

⁷⁷ M.O.K. Halliday, *Lingwistyczna analiza tekstów literackich*, „Pamiętnik Literacki” XLIII (1972), z. 3, s. 232.